

Козацький світ очима польського шляхтича

Міхал (Михайло) Чайковський – воїн, політик і польський письменник-романіст, як він сам писав у щоденниках, мав дивне життя. В 1857 р. у Парижі вийшла друком книга під назвою «*Козацтво в Туреччині*», де було змальовано портрет турецького воєначальника з підписом по-французьки: «Садик-паша, предводитель усіх козаків Оттоманської імперії». Це і була розповідь про шукача романтичних пригод, «волинянина за Дунаєм» – він же М. Чайковський» [3, 24]. «Серед генерації, яка опинилася після польського повстання 1830-1831 рр. за межами вітчизни, – стверджує Н. Цьолик, – М. Чайковський заслуговує на увагу з двох причин: як відомий у Франції, а потім у Туреччині (з 1850 р. як Садик Паша) політичний діяч угруповання «Готель Лабмерт» та автор творів, написаних польською мовою на історичну проблематику» [5, 1].

Народився він на Житомирщині в 1804 р., недалеко від Бердичева, у маєтку свого батька Станіслава – польського шляхтича, який свого часу перебрався з Малої Польщі на Волинь. Батько був київським городничим, в 1793 р. був послом сейму, пізніше став житомирським підкоморієм – це вищий придворний чин у давній Польщі. По лінії мами Чайковський – потомок українського гетьмана Івана Брюховецького.

«Родові традиції в родині Чайковських були у великій пошані. У своїх автобіографічних «Записках» він писав: «У спадщині від нього (гетьмана Брюховецького – *автор*) моя мати дістала сім величезних, у пергамент оправлених, книг, писаних ним (гетьманом) власноручно прозою і віршами, по-українськи, по-польськи і латиною. Це була дивна мозаїка розповідей, сентенцій, думок, правил, рецептів – все це було дуже остроумне і надзвичайно цікаве. Коли я навчився читати, моїм улюбленим заняттям було перечитувати цю дорогу для мене родинну хронічку» [3, 25]. На бажання діда його охрестили саме Михайлом – іменем козацького архангела, часто вдягали в козацький стрій, навчали полювати на сокола, їздити кінно, стріляти. За дідовою наукою з Михайлика формували «справжнього аристократа в дусі козацтва і шляхетства» [Там само].

Першими вчителями Чайковського були батько відомого історика – Володимира Антоновича Боніфатій і бандурист Левко. Пізніше хлопець навчався в бердичівській гімназії англійця Вольсея – колишнього директора Рішельєвського ліцею в Одесі. Серед відомих викладачів гімназії – Петро Гулак-Артемівський. З часом його віддають до школи отців-піарів в Межиріччі, і саме там сформувалися погляди майбутнього політика, який мріяв про утворення всеслов'янської держави із центром у Києві. Пізніше коротко навчався у Варшавському університеті, вивчаючи право. Через смерть матері і дядька змушений повернутися додому і прийняти керування великим родинним помістям.

1830 р. почалося польське повстання проти російського самодержавства. Бердичівська шляхта активно підтримала повстанців. Міхал Чайковський сам очолював повстанські загони, брав участь у боях, однак після поразки повстання вимушений був емігрувати. Спочатку він мав намір податися за Дунай до українських козаків, що були турецькими підданими, проте за намовою товаришів поїхав через Львів (Австро-Угорщина) і Оломоуц (Чехія) до Парижа, де згуртувалася потужна польська еміграція на чолі з князем Адамом Чарторизьким. Тут польський утікач-шляхтич починає «успішно займатися журналістикою і налагоджує зв'язки з багатьма французькими і польськими газетами. Перше оповідання на козацьку тему «*Міхенко*», писане по-французьки, побачило світ у журналі «*Reformateur Militaire*» [8, 10].

Знаходячись в колі польських відомих поетів – Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Богдана Залеського – Чайковський і сам починає писати романи і повісті польською мовою. Перша його польськомовна друкована повість – «*Вернигора*» (1837). «У творі помітно, як автор ніби роздвоюється – то він шляхтич, то він козак, і кожен із них має свою правду... Твір мав показати емігрантам причину втрати незалежності, проаналізувати помилки предків і стати дороговказом майбутнього» [4, 306].

Далі – «*Козацькі повісті*», «*Стефан Чарнецький*» (1840), «*Гетьман України*», «*Українки*», «*Овручанин*» (1841). Події, описані в цих творах, відбувалися переважно в Україні, часом у Польщі, хоча і друкувалися в Парижі, Познані: «Саме тому проблематику цього періоду творчості можна окреслити як польсько-козацьку» [5, 7]. Літературні твори були схвально прийняті критикою, на той час вони були дуже популярними, як пізніше славнозвісні романи Генріха Сенкевича [7, 8]. Відомі і французькі переклади творів, зокрема «*Козацький повістей*», здійснені сином Адама Міцкевича Владиславом [8, 12].

Перебуваючи в еміграції, Чайковський зблизився з князем Чарторизьким, якого тут називали «польсько-литовсько-руським королем», і на довгий час став його дипломатичним представником у Стамбулі. В 1841 р. письменник вперше потрапив на територію Туреччини, «щоб здійснити свою заповітну мрію: розворушити до боротьби українське козацтво і спрямувати його проти Московії, створити незалежну державу Україну в союзі з Польщею. Його наміри підтримують козаки-некрасівці, козацтво в Добруджі. Йому вдалося зустрітися із останнім запорізьким кошовим Степаном Карагарманцем. ... У Болгарії М. Чайковський засновує польську колонію і просить свого патрона Адама Чарторизького про направлення вчителів-емігрантів до болгарських шкіл» [3, 29]. Однак польський емісар не виконав покладеного на нього завдання – схилити сербів і угорців на бік польських повстанців, тому князь Чарторизький позбавляє його усіх титулів і опіки.

Польський шляхтич залишається в Стамбулі, в 1850 р. приймає мусульманство, йому надано ім'я Мехмед-Садик (Садик означає «вірний»), з часом стає довіреною особою султана. Під час Кримської війни 1855 – 1856 рр. Чайковський очолює турецьку дивізію, виграє багато боїв, і навіть кілька тижнів побув комендантом захопленого ним же Бухареста, пізніше в Болгарії придушує

антиурецьке повстання. Польське повстання 1863 р. він прийняв без ентузіазму, стверджуючи, що це повстання поміщиків, а не селян.

З часом Чайковський розчаровується у своїх діяннях і просить російського царя про помилування і про повернення на батьківщину. Такий дозвіл він одержує в 1873 р., повертається до православної віри, приїздить до Києва, де відбулася зустріч з російським імператором. «Монарх не мав на нього зла і навіть згодився бути хрещеним батьком його дочки» [3, 30]. «Імпульсивному Михайлу Чайковському наскучило одноманітне київське життя, що й спричинило його переїзд до подарованого російським імператором маєтку Борки, що знаходився в Кролевецькому повіті Чернігівської губернії» [Там само]. В маєтку Чайковський писав спогоди, «його оповідання у переважній більшості були присвячені опису побуту козаків і приднаунських слов'ян». Ось так описував цей період життя М. Чайковського-письменника російський дослідник його творчості Віктор Киркевич [Там само]. Творив він до старості, останній твір – повість «Родина Снігурів – Rodzina Gilów» (1874 р.). Помер М. Чайковський у 1886 р., проживши 82 роки, застрелившись, не витримавши зради молодій дружини-гречанки, яку він привіз із собою зі Стамбулу.

Літературна спадщина Міхала Чайковського налічує понад десять томів художніх і публіцистичних творів: «Він видав найцінніший і найоб'ємніший матеріал своїх спостережень із молодості. Якби література для Чайковського стала головною справою життя – то хтозна, можливо, він став би великим творцем повісті, адже мав для цього багато можливостей» [4, 308].

М. Чайковський, як вважають дослідники його творчості, був речником козакофільства. Свої погляди він втілював «не лише в літературних творах – усе його життя є спробою реалізувати мрію про слов'янську єдність на ґрунті відродження козацтва» [5, 7; див.: 2]. Він належав до «української школи» в польському письменстві і був репрезентантом «українізму» в літературі, його творчий доробок складають повісті, оповідання, щоденники, кореспонденція. Він був яскравою і неординарною постаттю серед польських письменників цього кола – а це Антін Мальчевський, Богдан Залеський, Северин Гоцинський (поети), Томаш Олізаровський, Міхал Грабовський (прозаїки) та ін. Дехто з представників цього літературного напрямку почав писати українською мовою – Тимко Падура, Антін Шашкевич, Спиридон Осташевський [3, 23]. Як писав Сергій Єфремов: «Українська школа в польській літературі не зникла без сліду в українсько-польських стосунках. Не раз і потім спольщені українці і родимі поляки вдаються до українських сюжетів і навіть мови» [1, 317].

Щодо мовностилістичних особливостей творів Міхала Чайковського, то, перш за все, дослідники-літературознавці відзначають майстерність автора у виписуванні діалогів: «Чайковський був майстром діалогу. Його діалог, мова служать характеристиці героя. Старий солдат Вонсович (повість «Стефан Чарнецький» – *О. Л.*) ... говорить оригінальною мовою шляхтича, поточною, насиченою прислів'ями, які дотичні до військового і

поміщицького життя. Висловлювання козаків, сильно помережані українськими словами і зворотами, якнайкраще самі по собі характеризують їхнє соціальне і національне походження» [7, 18].

На прикладі оповідання «Сватання запорожця» із циклу «Козацьких повістей» здійснимо спробу описати і проаналізувати наявні українізми, пов'язані із реаліями українського села, із українськими звичаями, переказами, легендами, обрядами. Події розгортаються в селі на Волині, що розташувалося над річкою Тетерів. Козак Остап (пол. *Ostap*), повернувшись із Запорізької Січі, сватається до своєї коханої дівчини Марусеньки (пол. *Marusienka*). До батьків дівчини (батько Хведько – пол. *Chwed'ko*) він засилає сватів Івана (пол. *Iwan*) і Микиту (пол. *Mykita*), які домовляються про заручини і весілля. Увечорі під час святкування цієї події над'їхали «гості» – козацькі сотні, які рушали до Білої Церкви, аби об'єднатися із ресстровими полками на заклик польського короля Стефана Баторія – йти на війну з ворогами. Козак Остап не зміг опиратися своїм воєнним переконанням, тому він тікає із власних заручин, подавшись за своїми побратимами. «Пройшла осінь, пройшла зима, а про повернення запорожців ані слуху, тільки вісті долітають, що король Стефан на чолі ляхів, козаків і литовців, як зайця ганяє з місця на місце по всій Московщині царя Івана» [6, 26]. Маруся з туги захворіла, змарніла, не допомагали їй ані зілля, ані знахарки. Майже щодня вона виходила на височезний пагорб за селом – Могилу – і видивлялася, чи не повертається її наречений. Одного дня закурилася дорога, це верталися козацькі сотні. Серед них дівчина побачила білого коня Остапа, покритого червоною китайкою, і перехрещені спис і меч. Зрозумівши, що більше ніколи вона не побачить свого коханого, Марусенька впала і померла. Поховали закоханих разом в одній труні на Могилі, і з того часу у селі, як приходили сватати дівчину, часто примовляли: «... тільки б це не було сватанням запорожця».

У творі дуже детально описано український звичай сватання дівчини, пізніше читач має змогу побувати на святкуванні після цього дійства, посидіти за столом, заставленим м'ясом, солоною рибою і паляницею, послухати музику скрипаля і цимбаліста, потанцювати *prysudy* (укр. *навприсядки*). Текст оповідання рясніє українськими лексемами, словосполученнями, прислів'ями – *palanica* (укр. *паляниця*), *znachorka* (укр. *знахарка*), *porohy* (укр. *пороги*), *oseledec'* (укр. *оселедець*), *czajka kihicze* (укр. *чайка кигиче*), *jak żóraw' powodyr* (укр. *як журавель – поводитир*) та ін.

Найцікавішими, на нашу думку, є коментарі самого автора, які мають на меті роз'яснити польськомовному читачеві українські поняття. Наприклад, «*Oseledec'* – оселедець – українське слово, сплетена з волосся коса, яку носять козаки, спадає справа по обличчю» [6, 23], «*Porohy* – пороги – скелі, що лежать поперек дніпровського русла, найбільші частини тирчать над водою річки, таких порогів є тринадцять. Козаків, які мешкають на островах за цими порогами – називають запорожцями» [Там само, 24], «*Poludenek* – полуденок – так українські селяни називають перекус після десятої години» [Там само], «*Lach* –

лях – і донині цим іменем українські селяни називають поляка-шляхтича» [Там само]. Про прикмету щодо крику чайки М. Чайковський пише: «За українськими пересудами, коли чайка кигиче над головою, то це поганий знак. Імовірно, це походить відтоді, коли через крики і літання чайок над головами людей, що переховувалися у траві і заростях під час татарських нападів, знаходили нещасних жертв на поталу цим варварам» [Там само, 26]. Або: «Козаки дуже цінували червону китайку. Кожний отримував її шматок як винагороду за воєнні подвиги», а далі автор вказує джерело таких відомостей – «Див.: збірник малоросійський пісень Максимовича» [Там само, 32]. Також Чайковський посилається на працю Дмитра Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії» російською мовою у «Запорозькій Старовині» [Там само, 24], на твори французьких істориків – «Літопис Малої Росії, або історія козаків запорозьких...» Ж.-Б. Шерера (1788) й «Історію козаків» Ш.-Л. Лезура (1814) [Там само].

Насамкінець, Міхал Чайковський, пояснюючи згадане вище прислів'я – «byleby to nie było swatanie Żarogoźca» – «... тільки б це не було сватанням запорожця», підмічає: «До сьогодні це прислів'я є у звичаях в багатьох селах над Тетеревом – використавши його і народні традиції, я написав цю повість» [Там само, 35].

Багато інших творів польського письменника, наприклад, із того ж циклу «*Козацькі повісті*» («*Могила*», «*Похід на Царгород*», «*Скалозуб в замку сімох веж*» та ін.), також містять багатючий історичний, етнографічний і мовний матеріал, що дає підґрунтя для здійснення цікавих компаративних досліджень польської і української культур.

Література

1. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – 686 с.
2. Куликівська А. М. Ідея слов'янської єдності в доробку волинського шляхтича Міхала Чайковського (1814-1886) // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2007. – С. 154-159.
3. Пультер С. Романтик з подвійною душею (польський письменник Міхал Чайковський: нащадок українського гетьманського роду – наш земляк). – Волинь–Житомирщина. – № 18. – 2009. – С. 23-31.
4. Цьолик Н. Михайло Чайковський: із панича – повстанець, романтик із солдата // Українська полоністика. – № 3-4. – Житомир: Вид-во Житомирського державного університету ім. І. Франка, 2006-2007. – С. 303-308.
5. Цьолик Н. М. Історія та міф у творчості Міхала Чайковського. – Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – Київ, 2011. – 20 с.
6. Czajkowski M. Powieści kozackie. – Paryż, 1837. – 327 s.
7. Kajtoch J. Przedmowa // Czamecki M. Stefan Czamecki. – Warszawa, 1961. – S. 5-24.
8. Kijas J. Michał czajkowski pod urokiem Mickiewicza. – Kraków, 1959 (Rozprawy i studia. Uniwersytet Jagielloński. Nr 12). – 166 s.